

**ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”
CLUJ NAPOCA**

TEZĂ DE DOCTORAT

**ÎNVĂȚĂMÂNT ȘI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ ÎN
MARAMUREȘ ÎNTRE 1848 ȘI 1918**

ÎNDRUMĂTOR

CERC. PRINC.I. DR. IOAN CHINDRIȘ

PROPUNĂTOR

DRD. IOAN BOROICA

2012

Cuprins

Introducere

Capitolul 1. Școala și cultura românească din Maramureș între anii 1848-1918 în istoriografia perioadei.

Capitolul 2. Învățământul confesional și oamenii săi.

2.1 Evoluția învățământului sătesc în context legislativ

2.1.1 De la ENTWURF la legea Eötvös

2.1.2.Îngrădirea învățământului românesc: legile Tréfort și Appony

2.2. Baza materială și programele școlare

2.3 Dascălii, elevii și studenții maramureșeni. Fundații și burse

Capitolul 3. Biserica, asociațiunile și reuniunile cultural-naționale în susținerea școlii și culturii.

3.1 Biserica și școala

3.2 Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș. Preparandia. Convictul

3.3 Societatea de lectură Dragoșiana

3.4. Reuniunea învățătorilor români din Maramureș

3.5. Astra în Maramureș

Capitolul 4. Circulația cărții și presei

4.1. Cartea laică

4.2. Cartea religioasă

4.3. Bibliotecile în Maramureș

4.4. Circulația presei românești

Capitolul 5. Literatura, istoriografia și arta.

5.1. Scriitorii și poeții maramureșeni

5.2. Istoricii

5.3. Arta

Concluzii

Bibliografie

Anexe

Rezumat

Cuvinte cheie: Maramureș, învățământ și cultura românească, școli primare confesionale, vicariat greco-catolic, Preparandia, Asociațiunea pentru cultura poporului român, Societatea de lectură „Dragoșiana”, Astra, conferințe învățătoarești, Reuniunea învățătorilor, fundații, burse, folclor, literatura, arte, istorici.

Cercetarea învățământului și culturii românești din Maramureșul perioadei dintre Revoluția de la 1848 și Marea Unire din 1918 a constituit domeniu distinct chiar din primul deceniu al secolului XX. Totuși istoriografia problematicilor enunțate rămâne pentru nordul românesc relativ săracă, dacă ne raportăm la cercetări similare referitoare la spațiul transilvănean, deși numărul și calitatea studiilor din ultimele decenii s-au înmulțit.

Interogarea unor fonduri arhivistice aflate în păstrare la Arhivele Naționale sau muzee din nordul românesc și a unei relativ importante bibliografii au stat la baza tezei intitulată „Învățământ și cultură românească în Maramureș între 1848 și 1918”, care propune o abordare orientată sistematic spre decriptarea unor aspecte mai însemnate din cultura și învățământul românesc a ținutului de obârșie a voievozilor descălecători din perioada menționată.

Ca arie geografică se referă la localitățile cu populație predominant românească a comitatului Maramureș, incluse din anul 1860 în vicariatul greco-catolic al Maramureșului, din cadrul Episcopiei greco-catolice a Gherlei, înființată la începutul deceniului absolutist. Includerea parohiilor românești în 1856 în nou înființata episcopie, prin dezmembrarea lor de la Episcopia greco-catolică a Muncaciului, a însemnat practic reincluderea românilor maramureșeni în circuitul transilvănean al valorilor culturale.

Deși învățământ românesc a existat în Maramureș din timpuri străvechi, făcut de obicei în mănăstiri ori în tinda bisericii, despre un învățământ instituționalizat în sens modern, cu excepția unui episod de la sfârșitul secolului XVIII din timpul reformelor iosefine, se poate vorbi abia din deceniul neoabsolutist. În acești ani, sub presiunea autorităților militare imperiale, satele maramureșene, rând pe rând, închiriază sau construiesc case care vor servi ca spații de învățământ și locuințe pentru învățătorii aduși din zonele românești limitrofe Maramureșului de către structurile ierarhice ale bisericii greco-catolice sub oblăduirea cărora a fost pus învățământul național, în baza unei vechi și puternice tradiții a autonomiei bisericesti.

Perspectiva aleasă de prezentare a multitudinii de problematice specifice învățământului național românesc, a fost cea din prisma fluxului de legiuiri, norme, ordine, dispoziții provenite în principal de ministerele imperiale și îndeosebi cel al învățământului, de la resortul învățământului al

Consiliului de locumtenență, iar după încheierea pactului dualist, în special de la Ministerul ungar al Cultelor și Instrucțiunii Publice și de la structurile subalterne, comunicate printr-un mare număr de circulare prin intermediul structurilor confesionale ale bisericii greco-catolice. Acestea, vor transmite, în baza autonomiei din ce în ce mai restrânsă spre sfârșitul perioadei cercetate prin imixtiunea statului, circulare cu ordine și dispoziții proprii adresate preoților în calitate de directori școlari și învățătorilor cei care realizează demersul didactic.

Luând în considerație principalele legiuri care au marcat parcursul învățământului din partea transleitană a Imperiului Habsburgic, și implicit cel românesc din Maramureș, am propus o periodizare cu scopul de a oferi o imagine coerentă a complexe și complicatei problematice școlare între Revoluția de la 1848 și Marea Unire din 1918. Deși Entwurful contelui Leo Thun nu s-a adresat în mod direct învățământului elementar, prin ciclul de reforme pe care l-a antrenat ulterior, a adus beneficii învățământului românesc elementar din Maramureș, marcând nașterea unui învățământ elementar instituționalizat. În deceniul liberal, cu toate că s-a înregistrat un recul în activitatea școlară, controlul și organizarea învățământului este preluată aproape exclusiv de biserică. Legea școlară pentru învățământul elementar, *Articolul de lege XXXVIII* din 1868, promulgat după încheierea pactului dualist, va constitui cadrul pentru tot eșafodajul juridic ulterior. Va lăsa în sarcina comunităților întreținerea școlilor și a învățătorilor, dar va introduce însă o serie de condiționări de ordin material, neîndeplinirea lor atrăgând transformarea lor în școli comunale, cu pierderea caracterului confesional și implicit cel național. Restrângerea învățământului românesc în școlile elementare confesionale începe odată cu aplicarea *Articolului de lege XVI din 1879* privind introducerea limbii maghiare în învățământul primar și înregistrează aspecte dramatice odată cu aplicarea celei de a doua legi de salarizare a învățătorilor, *Articolul de lege XXVII din 1907*.

Răspunsul școlilor românești din Maramureș față de acest flux normativ a fost diferit în funcție de perioadă și a antrenat comunitățile confesionale românești într-un efort de adaptare. În teză sunt prezentate aspecte ale acestui efort adaptativ în funcție de periodizarea propusă, în care au fost implicați oameni și resurse materiale și financiare. Au fost înregistrate replieri succesive, în funcție de pretențiile structurilor specializate ale statului sau cele confesionale, și au fost materializate în închirieri de case care vor servi drept școală, urmate de construirea și amplificarea unor spații cu destinație școlară, achiziții de mobilier școlar, material didactic și manuale, formarea și calificarea învățătorilor și asigurarea întreținerii lor cu salarii și locuință. În acest efort de adaptare a fost antrenată în primul rând biserica greco-catolică, pe toate palierele ierarhice, începând cu clerul superior și până la comunitățile confesionale. Fiecare din aceste paliere a avut roluri și atribuții specifice, înrădăcinate într-o îndelungată tradiție. Pentru Maramureș un rol important l-a avut vicariatul greco-catolic românesc, constituit din vicar și Consistoriul subaltern, a

căruia activitate debutează din 1861, care a avut rolul de coordonare și control, dar și de asigurare a uniformității și a unui răspuns unitar și coordonat al comunităților confesionale față de dispozițiile legilor, ordinelor și dispozițiilor în materie școlară provenite de la autoritățile statale sau ale episcopiei. Vicarul și Consistoriul subaltern și-au asumat roluri care depășesc limitările înguste ale diplomelor vicariale, devenind o adevărată instituție de coordonare a învățământului și a activităților culturale naționale. Vicarii Mihail Pavel (1861-1872), Ioan Pop (1872-1878), Mihail Kőkényesdy (1878-1887) și Tit Bud (1897-1917) au fost personalități ale societății Maramureșului dintre 1861 și 1918, având o remarcabilă activitate culturală și națională.

Protopopii, ca membrii în Consistoriul subaltern, dar mai ales ca inspectori școlari pentru școlile din protopopiatele Sighet, Mara, Cosău, Iza, Vișeu și Ieud, au avut un rol determinant în coordonarea și controlul învățământului sătesc precum și a unor activități culturale naționale. Astfel au putut fi identificate trei generații de protopopi în răstimpul dintre 1848 și 1918, unii cu reale merite pe tărâm școlar și cultural. Responsabilitatea organizării școlilor confesionale sătești va reveni în primul rând clerului: parohi, administratori parohiali sau capelani, fiindu-le desemnate atribuții specifice în virtutea autonomiei confesionale. Un aspect interesant relevat în teză este acela al preoților care au funcționat simultan ca învățători în școlile sătești.

Starea școlilor reflecta în bună măsură starea economică a comunităților parohiale. Bunăstarea școlii va depinde de zelul preotului, dar și de darea de mână a membrilor comunității confesionale, întrucât cuantumul de 5% din impozitul direct distribuit pe comunitate, prevăzut în legea școlară privind învățământul primar din 1868, nu asigurau satisfacerea nevoilor tot mai multe ale școlilor confesionale. Dat fiind faptul că bună parte din comunitățile sătești aveau o situație economică precară, statul a preluat o parte din sarcina întreținerii învățătorilor prin cele două legi de salarizare, *Articolul de lege XXVI din 1893* și *Articolul de lege XXVII din 1907*, dar condiționările impuse prin aceste legi învățătorilor dar și comunităților sunt semne evidente ale unui proces de etatizare a învățământului și realizarea lui în limba oficială a statului maghiar dualist. De altfel, primele școli de stat cu limba de predare maghiară au fost înființate în satele românești ale comitatului Maramureș începând din 1895 care au preluat o parte din elevii satelor românești. Învățătorii confesionali sunt cei care au realizat demersul didactic propriu zis în școala elementară, a cărei durată a fost mărită de la patru ani la șase ani prin legea școlară din 1868, lege care a impus ca obligatoriu și învățământul complementar de trei ani sau școala repetițională în care trebuiau să predea aceeași învățători. Modeștii cantori-învățători din preajma Revoluției de la 1848 au fost înlocuiți cu o generație tânără, ceva mai instruită, care au început să aibă conștiința apartenenței la un corp profesional încă din primii ani ai creării unui învățământ instituționalizat. În școlile maramureșene din deceniul absolutist și până la Marea Unire s-au succedat mai multe generații de dascăli, a căror nivel de pregătire didactică a crescut progresiv, odată cu îmbunătățirea

învățământului preparandial. Dar învățătorii au devenit și o miză politică, fiind văzuți de autoritățile școlare ale statului dualist, mai ales după 1879, instrumente în procesul de maghiarizare. S-a încercat, și pe alocuri s-a reușit de către inspectorii regești școlari, desolidarizarea lor de către ierarhia bisericească, fenomene mai greu de controlat de clerul superior din vicariatul Maramureșului la începutul secolului XX de teama extinderii apostaziei întâmplate în două localități de pe cursul superior al Izei. Dascălii, care trebuiau să asigure demersul didactic, au trebuit să aleagă între conștiința datoriei și iluzoria protecție asigurată de inspectorii școlari civili.

Nu numai înzestrarea materială a școlilor a fost în atenția diriguitorilor școlilor sătești din Maramureș, ci și introducerea și urmarea unor programe școlare. Dacă în programele școlare până în 1868 în Maramureș au fost urmate în linii mari prevederile *Verordnung-ului* publicat în 1855, din 1877 este introdusă o nouă programă școlară, care va trebui readaptată în 1879, odată cu promulgarea *Articolului de lege XVIII din 1879*, în care predarea limbii materne este subordonată predării limbii maghiare, scopul principal fiind obținerea bilingvismului. Un nou plan de învățământ a fost impus după promulgarea *Articolului de lege XXVII din 1907*. Potrivit acestui plan scopul predării limbii maghiare în școlile cu limbă de predare nemaghiară, era învățarea acestui idiom de așa manieră încât un elev de altă naționalitate să și-o însușească în școala primară, astfel ca la sfârșitul clasei a IV-a să se poată exprima cursiv în limba maghiară, atât în vorbire cât și în scris.

În ceea ce privește manualele, expresia materială a aplicării programei școlare, dacă în primii ani după organizarea școlilor sătești din deceniul neoabsolutist și în deceniul liberal principala problemă a fost aprovizionarea, după înființarea tipografiei diecezane, aprovizionării, acum relativ îmbunătățite, i s-a adăugat controlul manualelor, cu un evident substrat politic din partea autorităților școlare, urmate de numeroase interziceri care au dăunat în primul rând calității lor.

Miza ultimă a întregului eșafodaj juridic și administrativ era elevul, care în situația Maramureșului era în majoritatea covârșitoare a cazurilor fiu de țăran, parte dintr-o lume autarhică cu un alt sistem de valori decât cele promovate de către politica oficială a vremii, în care puternica tradiție sătească se considera suficientă pentru educația propriilor progenituri. În general rutele școlare ale elevilor maramureșene se terminau odată cu absolvirea celor patru și abia mai târziu a celor șase clase obligatorii. Doar puțini vor ajunge să frecventeze gimnaziile maghiare sau românești și mai puțini vor absolvi studii superioare care să le asigure accesul într-o elită intelectuală. Una din tarele sistemului de învățământ de după Revoluția de la 1848 a fost slaba frecvență având multiple motivații: mentalitatea lumii rurale, precaritatea economică a unor familii, lipsa de finalitate a demersului didactic și multe altele. Slaba frecvență explică și lipsa de succes a politicilor școlare a autorităților maghiare dualiste. Scopul politic al demersului didactic este

limpede exprimat prin *Articolul de lege XXXVII din 1913*, care condiționează obținerea dreptului de vot de susținerea unui examen de limba maghiară la absolvirea școlii primare și a celei repetiționale de către elevii nemaghiari, care n-a mai apucat însă să producă efecte.

Un alt aspect, în general netratat în studiile de specialitate sau atins superficial, a fost acel al fundațiilor și burselor școlare, înscriindu-se într-un efort de asigurare a stabilității învățământului confesional. Fundațiile școlare întemeiate de clerici, mireni sau comunități confesionale, aveau diferite proveniențe: testamente, donații, colecte, convertirea obligațiilor prin răscumpărarea veniturilor provenite din cârciumărit, în baza *Articolului de lege V din 1902*, obligațiuni emise ca urmare a aplicării *Articolul de lege XXXVIII din 1888*. Aveau ca scop asigurarea salarizării învățătorilor, ajutorarea copiilor săraci, înzestrarea, repararea sau construirea de școli noi. În ciuda scopului lor social, complementar activității statului, fundațiile au fost supuse unui riguros control politic. Unele dintre ele au avut o funcție socio-economică incontestabilă: au asigurat locuitorilor satelor o sursă de creditare avantajoasă. Dintre acestea cea mai veche a fost fundația kőszegyană care a asigurat burse pentru elevii români și ucraineni de origine nobilă din școlile sighetene.

Biserica, după binecunoscutul principiu: a cui este școala, aceluia este și poporul, a încercat din răspuțeri să asigure o educație religioasă și națională pentru copiii satelor românești, pe când statul, după același principiu, și-a impus limba și educația în spiritul culturii maghiare pentru a-și înmulți dacă nu numărul cetățenilor maghiari, cel puțin a-i transforma în bilingvi. În baza acestui antagonism, cel mai susținut efort al societății românești maramureșene, deși cu rezultate relativ modeste, a fost acela de a înlesni funcționarea școlilor naționale, cu scopul de a asigura pe lângă însușirea unor noțiuni din doctrina creștină sau din domeniul științelor reale și a unor noțiuni de limbă și cultură românească.

Însă cel mai ambițios proiect cultural românesc din Maramureș, care a coagulat clerul și laicii, a fost cel al Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș, a cărei activitate a căpătat aspectul unei veritabile instituții de învățământ și cultură. Inițial nu s-a dorit tutela confesională, dar pentru faptul că, numai sub această tutelă a putut funcționa Preparandia, care de altfel a pregătit învățători pentru școlile confesionale, a trebuit să accepte acest caracter. Legat de umbrela confesională, acceptată prin forța tradiției de monarhia dualistă, funcționarea Preparandiei și însăși activitatea Asociațiunii a fost legată de ceea ce am numit dosarul parohia Sighet, deschis odată cu dezmembrarea parohiilor românești de la episcopia Muncaciului, când Sighetul deși avea o comunitate românească majoritară în raport cu rutenii, a rămas în cadrul aceleiași episcopii în urma unor manevre subterane. Au urmat aproape două decenii de activitate petiționară, care a ajuns până la Pontificele roman până când a fost înființată parohia Sighet. Însă dosarul Sighet, care însemna în fapt începutul cuceririi culturale a Sighetului, nu va fi închis decât după construirea bisericii greco-catolice, a școlii confesionale românești și stabilirea aici în 1900 a sediului vicariatului. De

activitatea Asociațiunii este legată și înființarea Societății de lectură „Dragoșiana” care reprezenta latura literar-artistică a activității nucleului de intelectuali din cercul Asociațiunii.

În activitatea Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș am identificat câteva etape stabilite în funcție de activitatea dominantă: începuturile (decembrie 1860 – mai 1861) când s-au conturat modalitățile principale de desfășurare a activităților sale, perioada preparandială (mai 1861- 2 iulie 1870) cât timp a funcționat Preparandia sub tutela Asociațiunii, zidirea internatului (18 iulie 1870 și 21 noiembrie 1885) și perioada internatului, cea mai lungă perioadă, din 21 noiembrie 1885 până în 19 mai 1919, data adunării generale, când au fost aprobate statutele Asociațiunii după Unire.

De tutela confesională nu s-a desprins nici Astra, a cărei prezență activă și organizată este înregistrată în Maramureș din 1910, creând o situație de competiție cu Asociațiunea pentru cultura poporului român, marcând prin activitatea ei afirmarea unei noi generații de clerici și laici, mai puțin dispuși la compromisuri cu puterea politică.

O activitate culturală și didactică interesantă a avut-o și corpul profesional al învățătorilor constituiți mai întâi, încă din deceniul liberal în conferințe învățătoresți, care au avut menirea de a fi tribune de dezbatere a principalelor probleme cu care se confruntă învățământul. Consiliul de locumtenență a dispus în 1863 obligativitatea asocierii învățătorilor în conferințe bianuale la nivel de cerc politic sau protopopiat. Aceste organizații trebuiau să se întrunească într-o conferință generală la nivel de comitat. Scopul declarat al conferințelor va fi introducerea uniformității în cercul de inspecție, îndeosebi în ceea ce privește metodele și manualele folosite. Ele au fost organizate sporadic în deceniul liberal iar câțiva ani după 1872 au constituit o alternativă la cursurile de șase săptămâni organizate pentru învățătorii suplinitori. *Articolul de lege XXXVIII din 1868* stipula în unul din paragrafele finale obligativitatea asocierii învățătorilor, fiind de remarcat prima tentativă de asociere într-o reuniune în 1875. Înființarea Reuniunii învățătorilor greco-catolici români din vicariatul Maramureșului este consemnată faptic în 1883. Asociațiile de învățători, concepute ca instrumente la dispoziția statului ungar, au devenit în fapt mijloace de apărare a intereselor școlii românești din Transilvania și părțile limitrofe, supusă gradual presiunii de deznaționalizare din partea regimului dualist instalat după 1867. Din 1886, Reuniunea învățătorilor, sub coordonarea vicarilor Mihail Kökényesdy și apoi Tit Bud, s-a orientat spre activități practice, fiind organizate anual în satele maramureșene, devenind un model de realizare a unor activități didactice și culturale, catalizând interesele învățătorilor înspre scopuri pragmatice, precum promovarea pomiculturii în satele maramureșene dar și culturale, culegere de folclor, întocmirea de monografii sătești, constituirea de biblioteci și altele asemenea.

După Revoluția de la 1848, Maramureșul înregistrează o mișcare națională și culturală comparabilă cu cea transilvăneană. La sfârșitul secolului XVIII și în prima jumătate a secolului

XIX, în Maramureș nu a fost posibilă o mișcare de amploare a Școlii Ardelene, din lipsa unei intelectualități în număr suficient de mare care să genereze acea masă critică necesară pentru conturarea unei activități culturale naționale. Condiția de periferie a Maramureșului și-a spus în acest caz cuvântul. Dar ecourile Școlii Ardelene au ajuns în Maramureș și au fost asimilate de intelectualii formați în prima jumătate a secolului XIX, generație care a înființat și susținut Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș, cea mai activă și mai dinamică generație din întreaga perioadă în discuție. Acest fapt a fost posibil odată cu reintegrarea Maramureșului în circuitul transilvănean al valorilor, mai întâi din punct de vedere canonic în 1856, în episcopia Gherlei, care a fost premiza reintegrării culturale, când Maramureșul și-a depășit condiția de periferie, dar n-a scăpat însă pe deplin de meteahna enclavizării mișcării culturale, care se datorează mai degrabă unor orgolii, decât a unui refuz de sincronizare. Generația care a făcut Unirea, sau generația astristă a spart barierele acestei tendințe de enclavizare.

Poate expresia cea mai elocventă a depășirii condiției de enclavă românească a maramureșenilor, a fost circulația cărții și presei românești. Atât cartea cât și presa a circulat pe anumite circuite culturale, cel mai ușor de identificat fiind cel asigurat de către biserica greco-catolică, structurile confesionale preluând încă un rol cultural, acel de difuzor de presă și carte românească. Dar maramureșenii sau remarcate nu numai ca și consumatori de cultură, ci au fost ei înșiși producători. Cu toate că n-au lipsit inițiative de înființare a unui periodic românesc în Maramureș, lipsa unui suport financiar consistent și stabil a descurajat inițiativele. Dar au fost prezenți cu articole în periodicele timpului, politice, literare, culturale, bisericesti sau școlare cu articole sau studii. Unii sau remarcate ca autori ale unor lucrări cu conținut teologic, istoric, folcloric, medical ori manuale școlare. Cu alte cuvinte, generațiile de români maramureșeni care s-au succedat în cei 70 de ani dintre revoluția de 1848 și Unirea din 1918 s-au manifestat creativ în domeniul literaturii, a culegerii de folclor, al istoriei, toate subsumate mișcării naționale românești care a îmbrăcat aspecte specifice în acest ținut multiethnic care a fost Maramureșul de dinainte de Marea Unire.

Pe tărâm literar contribuția maramureșenilor nu este lipsită de interes. Plăsmuirile literare, destul de puțin cunoscute și valorificate, provin fie de la tineri, cărora boala le-a curmat prematur un parcurs literar promițător, precum juristul Simion Botizan, cu interesante producții poetice apreciate de contemporani, ori studentul medicinist, Artemie Anderco, devenit un memorialist cu real talent literar, remarcate de posteritate, sau de la maturi precum Laurențiu Mihalyi, care din motive încă neidentificate, nu a publicat decât foarte puțin, cu toate că a fost erudit cu inventivitate epică remarcabilă. Însă toți sunt tributari mișcării literare romantice a cărei ecouri se resimt și în Maramureș.

Deși nu aparține scrisului literar propriu zis, culegerea de folclor a intrat în atenția cercetării întreprinse pentru elaborarea tezei, întrucât potrivit practicilor încetățenite între culegătorii de folclor ai vremii, intervenția în textul primar este destul de frecventă și de aceea limita între consemnarea textului folcloric și creația culegătorului este greu de stabilit. Culegerea folclorului, și ea un reflex romantic prelungit până la începutul secolului XX, a fost una din cele mai consistente aspecte ale mișcării culturale maramureșene, dat fiind numărul mare de nume implicate în acest demers. Trebuie remarcată cea dintâi culegere de folclor, cu caracter oarecum sistematic, realizată de Laurențiu Mihalyi pe la jumătatea secolului XIX, care a servit ca inspirație pentru o proiectată epopee: *Tatarataratura*.

Poate una din cele mai interesante activități ale intelectualilor maramureșeni anterior Marii Uniri a fost cea de recuperare a trecutului istoric al Maramureșului: studierea și publicarea izvoarelor istorice cu referire la românii maramureșeni și instituțiile lor tradiționale, materializată în studii și colecții de documente. În cazul istoricilor, personalitatea lui dr. Ioan Mihalyi de Apșa se detașează de fundalul epocii. Pasionat erudit și colecționar, a avut se pare intenția de a scrie o monografie istorică a Maramureșului, dar a ales în cele din urmă activitatea mai puțin perisabilă: aceea de publicare a unei colecții de documente referitoare la Maramureșul secolelor XIV și XV. Lucrarea care a rezultat în urma cercetărilor sale, care l-a consacrat ca istoric, a fost *Diplomele maramureșene din secolele XIV și XV*, pe lângă alte studii în publicațiile vremii. Recuperarea trecutului istoric a avut o puternică marcă identitară, volumul de documente al lui Ioan Mihalyi de Apșa, apărut în anul 1901, constituie baza oricărei cercetări întreprinse pentru a scrie istoria Maramureșului dar și a istoriei românilor din secolele XIV și XV.

Un alt domeniu cultural încă incomplet studiat este cel al artelor. Firește, românii maramureșeni s-au manifestat creativ în aceste sfere ale culturii. Și în acest domeniu, în lipsa unor instituții românești specializate, biserica și-a asumat și incipiente forme de educație muzicală și estetică. Comunitățile parohiale au ridicat biserici de zid, care au profunde semnificații în epocă, fiind dincolo de aspectele identitare și apologetice, expresia emancipării social-naționale și recuperarea unui trecut în care românii au avut hegemonia culturală a „țării”, care au moștenit-o de voievozi. Începând cu secolul XIX, locul vechilor și elegantelor biserici de lemn, începe să fie luat de bisericile de zid construite după modele impuse de autorități și aflate în circulație. Nu se poate vorbi de un stil propriu românesc, întrucât arhitecții nu cunoșteau, sau nu voiau să cunoască acest stil. Poate nici preoții și nici curatorii nu doreau acest lucru, orientându-se după modelele existente în epocă. Este păstrată însă tradiția iconostaselor și a picturii interioare bizantine. Cât privește pictura, lipsită de tradiție și posibilități de însușire, nu a cunoscut decât o practicare accidentală și în general însușită în tinerețe de către elitele locale la școlile sighetene. Ceva mai bine a stat cultivarea

muzicii, cu precădere a celei bisericești și a unui încă rudimentar învățământ muzical, promovat de învățătorii de la școlile din satele maramureșene.

Concluziile încearcă să pună în evidență câteva idei cu caracter de generalitate pe care le degajă stadiul actual al cercetării problematicii. Bibliografia consultată vine să ilustreze încercarea de a surprinde din perspective diferite, complexitatea problematicilor abordate. În anexe au fost incluse pe lângă o colecție de folclor culeasă pe la jumătatea secolului XIX de către Laurențiu Mihalyi și câteva documente, nu neapărat cele mai ilustrative, dar care pot sugera mai degrabă atmosfera școlară și culturală a perioadei cercetate.

Firește studiul nu și-a propus să epuizeze întreaga problematică legată de învățământul și cultura românească dintre 1848 și 1918, ci doar să încerce o introducere în complexitatea problemei, care cu siguranță mai are multe fațete încă necunoscute sau insuficient explorate.